

ORYANTALİST SÖYLEMİN MEŞRUTİYET DÖNEMİ

İSLAMCILIĞINA ETKİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

CONSTITUTIONAL PERIOD OF ORIENTALIST DISCOURSE AN EVALUATION ON ITS EFFECTS ON ISLAMISM

Zafer GÜRBÜZ*

Öz

İslamcılık, Osmanlı modernleşmesiyle birlikte gündeme gelen bir kurtuluş, ihya ve inşa projesi olarak düşünülebilir. Asırlarca üstünlüğünü kabul ettirip hükmettiği bir coğrafyanın karşısında geri kalma hissiyatı, Müslüman aydın ve düşünürlerini savunmacı bir hissiyata sevk etmiştir. Modernleşme ile dinin birlikte yürümeye başladığı süreçte Meşrutiyet İslamcıları da savunmacı bir perspektifle coğrafyalarına ve tarihsel dinamiklerine Batıların gördüğü şekilde bakmaya başlamışlardır. Böylece kendilerini inşa ettikleri söylem, Batı dünyasıyla karşıtlık üzerinden temellenmiştir. Batı, Meşrutiyet İslamcılığının öteki'si olarak hayatlarına girmiştir. Ancak bahsi geçen kavrayış içerisinde öteki bir taraftan kavga edilmesi ve yok edilmesi gereken bir unsur olarak tebarüz ederken diğer taraftan onunla bir aşk ilişkisi içine girilmiştir. Hem öteki'ne benzeme çabası hem de ötekileştirdiği üzerinden kendisini keşfetme hali oryantalistlerin temel çerçevesini yansıtmaktadır. Meşrutiyet İslamcıları kendilerini oryantalistlerin prizmasında yeniden keşfetmişlerdir. Batı'nın norm ve değerleriyle düşünüp hakikat'ini onun ilke ve prensipleri üzerine tesis etmişlerdir.

Anahtar Kelime: İslamcılık, Meşrutiyet İslamcılığı, Oryantalizm, Terakki.

Abstract

Islamism can be considered as a project of salvation, revival and construction, which came to the fore with the modernization of the Ottoman Empire. The feeling of lagging behind in the face of a civilization, which it had dominated for centuries, led Muslim intellectuals and thinkers to a defensive stance. In the process where modernization and religion began to walk together, Constitutional Islamists began to adopt a defensive perspective and look at their geography and historical dynamics in the way that Westerners see them. Thus, the discourse on which they constructed themselves was based on an opposition to the Western world. The West entered their lives as the other of the Constitutional Islamism. However, in line with the aforementioned comprehension, while the other was seen as an element that needed to be fought and destroyed, it also became the subject of a love relationship. Both the effort to resemble the other and the state of self-discovery through the othering reflect the basic framework of orientalism. Constitutional Islamists re-explored themselves through the prism of the orientalists. They thought with the norms and values of the West and established their truth on its principles and teachings.

Keywords: Islamism, Constitutional Islamism, Orientalism, Progress.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti yüzyıllardır dinin ortaya koyduğu ilke ve esaslarla kıtalara hükmetmiş ve fetihler gerçekleştirmiştir. Ancak, yeni keşiflerin yapıldığı, 1789 Fransız İhtilali'nin gerçekleştiği, Sanayi İnkılabı'nın ortaya çıktığı bir dünyada bu üstünlük hali tıkanma noktasına gelmiştir. Devlet ricali idari ve yönetsel düzenlemelerle bu tıkanmayı durdurmaya çalışmış, bu kapsamda 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları yürürlüğe sokulmuş 1908'de Meşrutiyet ilan edilmiş ve atılan adımlarla Batı karşısında *geri kalmışlığın* önüne geçilmek istenilmiştir. Ancak yapılan düzenlemeler bütünüyle devletin kendi dinamikleri üzerine inşa edilmekten ziyade Batı düşüncesi ile yan yana/iç içe düşünülerek hayata geçirilmiştir. Mücadele edilen ve üstünlük kurulan Batı, bu raddeden sonra örtük anlamda arzulanan, imrenilen ve onun gibi olunmak istenen *özne* konumuna yükselmiştir. Bu sürecin dini dışlamadan nasıl yürütüleceği hususu ise zihinlerde her daim tazeliğini korumuştur. Bahsi geçen düşüncenin en ete kemiğe bürünmüş hali ise II. Meşrutiyet'le birlikte ortaya çıkmıştır. Gerek devlet ricali ve gerekse aydınlar dinin mâni-i terakki olmadığını ispatlama gayreti içine girmeye başlamışlardır. Bu oryantalist söylem Meşrutiyet İslamcılığın temel eğilimi haline gelmeye başlamıştır.

Bu bağlamda çalışma içerisinde İslamcılık ideolojisinin tanımı ve tarihlendirmesi yapılmaya çalışıldıktan sonra ilk kez kimler tarafından gündeme getirildiği üzerine durulacaktır. İslamcılığa dair bu girizgâhın akabinde Oryantalist düşünce biçiminin Doğu'ya ve Batı'ya dair algılarına işaret edilerek Oryantalizmin İslamcılığın oluşumundaki etkisine değinilecektir. Yine bu doğrultuda Meşrutiyet İslamcılarının hangi psikolojik saiklerle harekete geçtiklerini tespit etmek üzere Oryantalist düşünce ile olan etkileşimleri ele alınacak, tahayyül ettikleri *yenidünya*'da program ve hedeflerini gerçekleştirmek üzere çıktıkları yolda Oryantalizme ne kadar teslim oldukları ya da içselleştirdikleri irdelenmeye çalışılacaktır.

1. İslamcılık: Tanımı ve Tarihlendirilmesi

İslamcılığın tarihsel serüveni içerisinde nasıl anlaşıldığı, anlam ve mahiyet olarak neye tekabül ettiği hakkında bir ittifaktan söz edilemez. Bu bağlamda, İslamcılığın tarihlendirmesi, muhtevası ve nitelikleri gibi hususlarda çeşitli değerlendirmeler ve parametreler bulunmaktadır. Yine İslamcılığın sinesinde barındırdığı unsurlar ve imgelerden hangilerine öncelik verileceği, hangilerinin ne kadar ön plana çıkarılacağı ve altının çizileceği konularında da çeşitli fikirler bulunmaktadır. Bu minvalde, İslamcılığı İslam dininin tüm veçhelerini ihtiva eden bir ideoloji ve hareket olarak ele alan tanımlamalardan, İslam tarihi içinde tarihsel ve konjonktürel özelliklere sahip bir düşünce biçimi olduğu kabulüyle açıklamaya çalışanlara kadar farklılık arz

eden düşünceler ve tezler ileri sürülmüştür (Kara, 2015; Mardin, 2017; Tunaya, 1991; Türköne, 2011).

İslamcılık üzerine mutabakat sağlanamamış bir kavram olsa da en genelleyici ifadelerle modern zamanlarda İslam'ın yeniden okuması olarak tanımlanabilir. Siyasal ve toplumsal koşullara ayak uydurma çabası içine giren münevver kesim eylem ve düşüncelerini İslam'ın tarihsel söylemi ve tezleri içinde konumlandırıp bu bakış açısını kendisine bir davranış ufku ve bir pusula kılma çabası içine girmiştir (Aktay, 2018, s. 18). Kendilerini İslam dininin düşünce, söylem ve pratikleri üzerinden tanımlamaya çalışan kişilerin İslam'ın genel parametrelerini yorumlamaları çerçevesinde ortaya koydukları siyasal ve düşünsel hâsıla ile İslamcılık gündeme gelmiştir. İslamcılığın ortaya çıkmasını sağlayanlar, İslâm'ın modern zamanın yeni koşullarının getirdiği ahlaki, kültürel ve toplumsal değerlerle örtüşen bir sistemin inşa edilmesini amaçlamışlardır (Bulaç, 2018, s. 60).

İslam'ın çağa bakan veçhelerinin yorumlanması ve günün koşullarına adapte edilmesi meselesi İslamcılığa kapı aralamıştır. Bu arayışla birlikte dinin farklılık arz eden yorumları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu aşamada bir din olarak İslam'dan ziyade bir ideoloji olarak İslamcılık gündeme gelmeye başlamıştır. Ancak şu hususun altı çizilmelidir ki bir din ve inanç biçimi olan İslam ile onu çeşitli sebep ve gerekçelerle savunanların ideolojisi olan İslamcılık farklı kavramlardır. İslam bir inanma biçimi ve bir dindir, ona tabii olanlara da Müslüman veya İslam denir. İslamcılık ise bu inanç biçiminin toplumsal ve siyasal yaşamdaki farklı yönleriyle ilgili ve daha mikro düzeydeki bir kavrama işaret etmektedir. Tarık Zafer Tunaya, 1962 yılında yayımladığı *İslamcılık Akımı* isimli çalışmasında İslamcılığın bir akım/ideoloji/cereyan olduğunu ifade ederek şöyle tanımlamıştır: *İslam'ın siyaset ve ahlakla ilgili temel ilke ve esaslarını bütün sadeliği ve saflığıyla ortaya koymak ve bunları bireyler, toplumlar ve devletler için birer hayat prensibi haline getirmek ve bunlara ideolojik bir değer vermektir* (Tunaya, 1991, s. 32).

İdeolojiler, ister bir dinle bağlantılı olsun, isterse olmasın bundan bağımsız bir şekilde inşa edilmelerinin gereği olarak her yere intizam verme gayesiyle iktidar kaygısı güderler. Terry Eagleton, ideoloji kavramının birbiri ile bağdaşmaz nitelikte olan birçok anlamı bulunduğunu söyler. Çeşitli kavramsal liflerle farklı tarihlerde yoğrulmuş ve bir doku halinde örülmüş bir metin olduğunu ekler ve çeşitli tanımlarını yapar:

Sosyal hayatta gösterge, anlam ve değerlerin üretim süreci, egemen bir siyasal iktidarı meşrulaştırmaya katkı sağlayan fikirler, toplumsal çıkarlar tarafından güdülenen düşünme biçimleri, iktidar ve söylem konjonktürü, bilinçli toplumsal aktörlerin kendi dünyalarına anlam verdikleri koşullar olarak tanımlar (Eagleton, 2020, ss. 17-18).

İslamcılığın da bu noktada söylemi ele geçirmeye çalıştığını, dinin hayata bakan yönlerinin kendi inhisarı altına aldığı görülmektedir. Dolayısıyla İslam'dan İslamcılığa giden çizgi aynı zamanda uhrevi olandan dünyevi olana yönelmektir ki burada farklı düşünceler, değerlendirmeler ortaya çıkmaktadır. Siyasal ve toplumsal meselelere bakışta değerlendirmeler çeşitlilik arz edebilir. Dolayısıyla İslamcılık, İslam'ın ne dediğinden ziyade İslam'a muhatap olanların bu dini hangi perspektifle algıladıklarıyla yakından ilintilidir.

İslamcılıkla ilgili vurgulanması gereken başka bir husus ise tanımlama ve adlandırma meselesidir. *İttihad-ı İslam*, *İslamlaşmak*, *Panislamizm* ve *İslamizm* gibi farklı ifade biçimleri, zaman zaman İslamcılıkla eş anlamlı, bazen İslamcılıkla ilişkili veya bazen de bağlantılar gündeme getirilerek kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminin önemli devlet adamlarından ve aynı zamanda düşünürlerinden biri olan Said Halim Paşa İslamlaşmak mefhumunu kullanıp şöyle tanımlamıştır: *İslam'ın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan toplumsal bir din olduğu kabul edildiğinde, İslamlaşmak demek, İslam'ın ahlak, itikat, toplum ve siyasal sistemini zaman ve çevrenin ihtiyaçlarına en uygun bir şekilde açıklamak ve bunlara tabi olmaktır* (Said Halim Paşa, 1991, s. 185). İttihad-ı İslam kavramı ise ilk defa 1872 yılında Yeni Osmanlı düşüncesinin etkin isimlerinden biri olan Namık Kemal tarafından kullanılmıştır (Karpaz, 2001, s. 27). Yine itihad-ı İslam kavramıyla yakın bir anlama gelen *Panislamizm* mefhumunu ise Yusuf Akçura kullanmıştır. Akçura, Abdülhamid'e muhalefeti döneminde 1904 yılında Mısır'da yayımlanan *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı çalışmasında Osmanlı Devleti'nin krizden çıkmasının yollarını sorgulamıştır. Akçura üç farklı siyaset etme biçimiyle ilgilenmiştir ki bunlar Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük'tür. Bu politikalarından Osmanlılık, halkın Osmanlı ismi altında birleşmesini; Panislamizm, Müslümanların bir araya gelerek devleti idare etmelerini; Pantürkizm ise merkezinde Türklüğün olduğu ırk temelli bir ideolojiyi ifade etmektedir. Akçura makalesinde bu ideolojileri ele almış, bu üç siyasal tarzın kendisine göre eksik ve fazla yönlerini izah etmeye çalışmıştır. Akçura, Panislamizm'i, *Hilâfet'in Osmanlı Devleti hükümdarlarında olmasından yararlanarak bütün Müslümanları hükümet-i mezkûre idaresinde siyaseten birleştirmek* şeklinde tanımlamıştır (Akçura, 2011, s. 15). İslamcılık kavramı ise ilk kez Ziya Gökalp'in 1913 yılında *Türk Yurdu* dergisinde yayımlanan *Üç Cereyan* isimli makalesinde kullanılmıştır (Gökalp, 2007).

İslamcılık akımının gündeme gelmesi İslam toplumlarının Batı'da gerçekleşen Rönesans'a, aydınlanma felsefesine ve coğrafi keşiflere yabancı kalmasıyla yakından ilgilidir. Aklın özne konumuna yükselmesiyle birlikte araştırmacı ruhun ön plana çıkması ve bunun sonucu olarak

Batı'nın öteki kültürlerle hükmetmesiyle evren kontrol edilebilir bir nesne konumuna gelmiştir. Tam da bu süreçte İslam toplumları için zihinsel ve toplumsal kopuşlar yaşanmaya başlanmıştır (Shayegan, 2018, s. 30). Uzun yıllar *muzaffer olmuş galip gelmiş* olan Müslümanlar Batı'daki fikri, askeri, teknolojik ve iktisadi ilerlemelere ayak uyduramamış bunun sonucunda da *yenik* duruma düşmüşlerdir. Bu kapsamda mağlubiyeti, yaşanan kırılmayı ve yenilgiyi hissetmeye başlayanlar İslâm'ı, Batı'nın bilimi, tekniği ve askerî teknolojisiyle güçlendirerek onu yeniden ihya etmeyi, böylece devletin gerek dahilde gerekse hariçte kaybettiği prestiji yeniden kazandırmanın yollarını aramaya başlamışlardır (Kurtoğlu, 2018, s. 201-202). Dolayısıyla İslamcılığın mahiyetine bakıldığında *modernleşmiş Batı'nın iktisadi, teknolojik ve siyasal gücünün Müslümanlara tasallut olarak yönelmesinin İslami bilinçte yol açtığı kırılma* olarak da okunabilir (Kurtoğlu, 2018, ss. 201-202).

Bu değerlendirmelerle İslamcılık, Batılılaşmayı ve modernleşmeyi göğüsleme çabası içine girmiştir. *Cihanşümül* bir imparatorluğun dağılmaya başladığı koşullarda İslamcılık da belli söylemlerle ortaya çıkmıştır. Aşağıda daha kapsamlı olarak işleneceği üzere Batı'nın sömürgecilik faaliyetleri ile hayata geçirdiği söz konusu tasallut halini meşru hale getiren ve Doğu'nun üzerinde hegemonyasını tesis edip mahkûm ve edilgen bir varlık olduğunu ileri süren basmakalıp söylemler bütünü olarak oryantalizm de burada devreye girmeye başlamıştır. Bir diğer deyişle aşağıdaki bölümlerde daha ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere İslam'ın siyasallaşması ile oryantalizmin hegemonik hale gelişi arasında bir korelasyonun var olduğu dile getirilebilir.

2. Oryantalizm'in Doğu'ya ve İslam'a Dair Yargıları

Oryantalizmin en önemli eleştirmenlerinden biri olan, Edward Said'in 1978 yılında yazdığı ve büyük yankı uyandıran *Şarkiyatçılık* adlı eserinde Oryantalizmi/Şarkiyatçılığı, en genel anlamda Batı dünyasının ontolojik ve epistemolojik bakımdan Doğu'yu Batı'dan farklı bir *entite* olarak algılamasıdır. Oryantalist düşünme biçimi ve bakış açısı neticesinde de araştırmacılar, gezginler ve sömürgeciler Doğu'yu *yeniden keşfedilmesi* gereken bir coğrafya olarak görmüşlerdir. Bu perspektifte, oryantalizmin ürettiği *Doğu* selektif, indirgemeci ve kurgusal olarak inşa edilmiştir (Said, 2001). Oryantalizm, öylesine kapsamlı bir fikriyattır ki Doğu'yu betimler, tarif eder ve kontrolü altına almaya çalışır. Oryantalizm, odağında Doğu olan kapsamlı bir oluşumdur. Doğu'yla ilgili yargılarda bulunur; hakkındaki kanaatleri süzgecinden geçirir. Doğu'ya hâkim olup onu yeniden kurmak ve üzerinde egemenlik tesis etmeyi amaçlamaktadır. (Said, 2001, s. 15). Batılıların ürettiği bir araç olarak ortaya çıkan bu kavram daha çok sömürgecilikle birlikte ele alınmaktadır. Said, Foucault'nun bilgi-iktidar

formülasyonunu kullanarak bilgiyle iktidarın (oryantalist bilgi ile sömürgeci Batı'nın) birbiriyle olan kaçınılmaz ilişkilerini gösterir. Sömürgeci ülkelerin emperyalist çıkarları ile oryantalist çalışmalar arasındaki bağlantıyı gösterir (Said, 2001). Doğu'nun bilgisine sahip olmak, onu tanımlamak ve sınırlarını çizmek bu düşünce biçiminin temellerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla oryantalizm, entelektüel bir meraktan ziyade öteki olarak tarif ettiğinin rızasına dayalı ve kendi iddialarını ona içselleştirerek kabul ettirmeye ayarlı hegemonik bir anlayışa yaslanmaktadır. Gramsciyan anlamda zora (tahakküm) başvurmak yerine uzlaşmayla (oydaşma) ve rıza üreterek hedeflerine ulaşmaya çalışır (Gramsci, 1997).

Oryantalist perspektifte Batı, Doğu'yu bilimsel, imgesel ve siyasal söylemle yeniden üretir. Bu mekanizma içerisinde bastırılmış ve itilmiş bir nesne muamelesi gören Doğu, Batı dünyasının farklılıklarını gösterip her daim Batı kimliğini besler ve keskinleştirir. Batı'nın kendisinden aşağıda gördüğü Doğu, değiştirilmesi ve dönüştürülmesi gereken bir unsurdur. Oryantalist yaklaşımda Doğu hayal gücünün eseri olan simgelerle somutlaştırılır. Bu tanımlama biçiminde Doğu'nun tarihsel ve kültürel sembolleri onu medeniyetten ayıran bir engel olarak görülür (Said, 2001, s. 15).

Oryantalizmin Doğu algısında din önemli bir yer tutar. Doğu'yu tanımlayıp hükümranlığı altına alma çabasında din faktörünü de bu tanımlamanın içine derç eder. Oryantalist söylemin içinden çıkıp dolaşıma girmiş Doğu'ya ve Müslümanlara yönelik bazı temel iddialar şunlardır:

Otoriter, müstebit ve despotik siyasal yapı; buna karşın ses yükseltmeyen itaat etmeye alıştırılmış bir tebaa; düşünüp akletmeye, çalışmaya ve hür iradeye kendisini kapatmış bir tevekkül anlayışı; 'bir lokma bir hurka' anlayışına dayanan bir zihniyet kalıbı ve yaşama üslubu; tembel, hareketsiz, vurdumduymaz ve gözü öte dünyaya çevrilmiş bir yığın; sabretmeyi, şükretmeyi, kanaati ve kaderciliği vurgulayan bir tarz-ı hayat; kadınla erkeğin, hürle esirin, Müslüman ile gayrimüslimin kültürel, siyasal, hukuksal açıdan eşit görülmediği bir sosyal yapı; felsefi ve bilimsel ilerlemesi XII. asırdan beri duraksamış, haşiyelere ve şerhlere boğulmuş, tekrara ve ezbere düşmüş ve buradan kaynaklı olarak da taklide dayalı bir bilimsel sistem ve tüm bu sebeplerden dolayı da kendisini yeniden üretmiyor olması nedeniyle de asırlar öncesinde kalmış bir eğitim/öğretim tarzı (Kara, 2016, ss. 413-414).

Bu indirgemeci ve selektif yargılarla oryantalistler, Doğu toplumlarının ve Müslümanların geri kalmalarının temel sebebinin yaşam biçimlerinin her yönünü içinde barındıran kültürel, dinsel ve siyasal hükümlere bağlılık olduğu iddiasındadırlar. Oryantalist söylemin vurguladığı tez de kurtuluş yolunun ancak bahsi geçen hayat biçimi ve kültürel/siyasal kodların terk edilmesiyle mümkün olabileceğiyle ilgilidir.

İslamcılarının da Oryantalist düşünce yapısından belli açılardan etkilendikleri ve kurtuluşun anahtarını bulma çabasında bu düşünce yapısının iddialarına cevap vermeye çalıştıkları görülür. Bu kapsamda bir alt başlıkta Oryantalizmin izi ve gölgesi altında savunmacı halet-i ruhiyeye

kendilerini nasıl ispatlamaya çalıştıkları ve iddialara nasıl cevap verdikleri üzerinde durulacaktır.

3. Savunmacı Bir Yaklaşım: İslam Mâni-i Terakki Değildir!

İslam'a dair iddialar, tezler ve yargılar nedeniyle İslamcılarının dinleri hakkında belli ölçülerde şüpheyeye düştükleri görülmektedir. Din ve tedenni (geri kalma) arasında doğru orantı kurduklarına dair *şüpheci* tavırları bahsi geçen söylemlerden etkilendiklerini göstermektedir. Devletin geri kalmasına dair tespitlerinde, bu durumla başa çıkmak adına suçun İslam'ın temel esaslarında olmadığını dile getirerek *kabahatin İslam'da değil Müslümanlarda* olduğuna işaret etmişlerdir. Geri kalma ve İslam'ın vaz ettiği ilkeler arasındaki korelasyonu reddederek İslam'ın tahrif edildiğini yanlış anlaşılıp yorumlandığını belirtmişlerdir (Tunaya, 1991, s. 29). Bu bakımdan, Meşrutiyet İslamcılığının temel eğiliminin İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı (dönemin söz dağarcığındaki kavramla mâni-i terakki olmadığını) ispatlamaya ve bu söyleme cevap vermeye dayalı bir düşünce biçimi kapsamında teşekkül ettiğini söylemek mümkündür. Oryantalist diskurun ortaya çıkardığı yenilmiş ve mağlup olmuş İslam dünyası hakkındaki betimlemeler İslamcı muhayyilede Müslümanları, Avrupa merkezli siyasal fikirler ve arzular doğrultusunda dönüşüme zorlama girişimi olarak karşılık bulmuştur. Ancak söz konusu kavramın *gururuyla oynanmış* Müslümanları zihinsel olarak belli bir ve kalıp ve kategorinin içine hapsedme işlevinin yanı sıra siyasal amaçlara dönük olduğunu da ifade etmek gerekir (Kara, 2016, s. 414).

Batılıların İslam dünyası hakkında yazıp söyledikleri kaşısında Osmanlı düşünür ve aydınları savunmacı bir halet-i ruhiye içine girmişlerdir. Söz konusu *saldırı* metinlerinden biri de Ernest Renan'ın Sorbonne'da verdiği 29 Mart 1883 tarihli, *l'İslamisme et la science* adlı konferanstır. Bu konferansta Renan'ın İslâm ve Araplar hakkındaki düşünceleri ciddi tepkilere neden olmuştur. Oryantalist bir zihniyet kalıbıyla Renan İslâm dini, Müslümanlar ve Araplar hakkında pejoratif ve küçümseyici ifadeler kullanmıştır. Renan, Doğu ile Batı'nın mücadelesinde Batılıların XVI. yüzyıldan beri üstünlüğü ele geçirdiğini ve bu üstünlüğün sürekli olacağını, İslam dininin parçalanıp yıkılacağını iddia ederek Batı medeniyetinin daha da intişar edip gelişmesi adına İslam dinine ait teşekkül ve oluşumların yok olması gerektiğini ileri sürmüştür. Renan düşünce, kültür ve fikir bakımından Müslümanların geri kalış sebebini dinlerine bağlar. İslam dininin varoluşsal söyleminden kaynaklanan nedenlerle bilim ve fenne karşı olduğunu, İslam'ın akılcılık veya bilim olarak tanımlanacak herhangi bir olguya uzak olduğunu vurgular. Renan'ın düşüncesinde *gerçek inanç sahibinin kafası âdeta demir bir çember içine alınmıştır; her türlü bilime kapalı ve yeni olabilecek her şeyi öğrenmekten âcizdir* (Renan, 2011, ss. 2-3).

Müslümanlar arasında büyük tepkilere yol açan Renan'ın konferansı Namık Kemal'in eserleri başta olmak üzere kendisine birçok *reddiye* yazılmasına sebep olur. Namık Kemal Renan Müdafaaanamesi'nde *Fransız Akademisi azasından müteveffa E. Renan tarafından İslamiyet'in güya mâni-i terekkiyat ve mâni-i maarif olduğuna dair irad edilmiş olan bir hitabeye karşı berahin-i katıyı cami bir reddiyedir ki, şan-ı celil-i İslamiyeti delail-i münevvere-i şer'iyeye ve mantığıyla ile bihakkın ila eder* ibaresi yer almaktadır (Işık, 2018, s. 58).

İslam'ın bilime ve ilerlemeye engel olmadığını ileri süren ve müdafaa pozisyonunda yazılan eserler bu eserden sonra da devam etmiştir. Meşrutiyet döneminde yayımlanan pek çok makalede ve çalışmada İslam'ın ilerlemeye engel olmadığına dair tezler işlenmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Müslümanlık Mâni-i Terakki Değil, Zamin-i Terakkidir* makalesi bu minvalde önemli bir çalışmadır. Elmalılı'nın makalesinin başlığına bakınca savunmacı ve özür dileyici bir halet-i ruhiye içinde olduğu düşünülebilir. Ancak mezkûr makalede Elmalılı, terakki kavramını sorunsallaştırıp kavramın nasıl anlaşılması gerektiğine dair düşünsel ve felsefi bir yaklaşım serdetmiştir. Gerek bireyin ve gerekse toplumun ilerlemesi için asıl olanın faziletleri yaymak ve *güzel* olana ulaşmak olduğunu ileri sürmüştür. Elmalılı'nın diğer münevverlerle mutabiken vurguladığı husus bunun ancak İslam'ın hayata yansımasıyla gerçekleşebileceğidir (Köksal & Kaya, 2011, s. 261).

Müslümanların geri kalmasıyla ilgili sorunsalın temel kökenin İslam'ın esaslarında değil Müslümanların eylemlerinde olduğunu dile getiren bir diğer münevver ise Mehmet Akif'tir. Akif diğer İslamcı düşünürlere mutabakatla İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı hususunu her daim ifade etmiştir. Şayet İslam ona tabi olanları ve müntesiplerini geri bırakmış olsaydı nasıl olur da İslam peygamberinin yaşadığı dönemden itibaren inşa edilmiş olan medeniyet var olabilirdi, diye sormaktadır (Ersoy, 2021, s. 752).

Tevekkül anlayışının İslam dini içinde önemli bir yeri olduğunu dile getiren Akif, ancak bu kavramın temel anlamından koparıldığını ve yanlış algı ve saptamalarla tembelliğin İslam'ın emriymiş gibi yansıtıldığını ifade eder. Tevekkül anlayışının tembellikle karıştırıldığının altını çizen Akif, İslam dininin çalışmayı emrettiğini vurgular. Bu anlayışa sahip olanların İslam'ı ve getirdiği prensipleri tembellik ve ataletlerini örtmek için kullandıkları bir maske konumuna indirdiklerini ifade eder. Tevekkül kavramının tam olarak anlaşılmasında tembellikle karıştırılması Akif'in kavrayışında cehaletin sonucudur. Cehaletin yaygınlaşması nedeniyle de İslam medeniyeti kendisini geliştirememektedir. Bu noktada Akif, *Ey millet, uyan... Cehline kurban gidiyorsun!* nidasıyla toplumun uyanmasını talep etmiştir (Ersoy, 2021, s. 557). Zira İslam'ın emrettiği yaşantıya Müslümanlar cehalet ve bilgisizlikleri nedeniyle uzak kalmışlardır.

Akif, *Süleymaniye Kürsüsü*'nde isimli şiirinde toplumun kendi içine ve özüne geri dönmesi gerektiğini haykırmıştır. Müslümanlar kendine has değerlerinden kopmadan, ilmi ve ilerlemeyi yakalamalıdır. Bu temel esas unutmadan terakkinin sağlanması amacıyla Batı medeniyetinin teknik ve bilimine başvurulması gerektiğine işaret etmiştir. *Sırr-ı terakkinizi siz, başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz. Onu kendinde bulur yükselecek bir millet; çünkü her noktada taklid ile sökmez hareket* (Ersoy, 2021, s. 522).

4. Oryantalizmin İçselleşmesi

Osmanlı'da modernleşme sürecinin hemen hemen tüm aşamalarında, yapılan şeylerin, dinsel bir muhteva ve içerikle yapıldığı görülür. İslamcılık meselesi ile modernleşme süreçleri birlikte ele alınıp uyumlulaştırmaya dikkat edilmiştir. Bu bağlamda İslamcılık ve modernleşme meselesi birbirinin mütemmim cüzü konumundadır. Biriyle ilgili yapılan yorum ve değişiklikte aynı zamanda diğeri de dikkate almak demektir (Mert, 2018, s. 412). Osmanlı'da dinin altyapısal bir unsur olarak görülmesi ve idrak edilmesi nedeniyle modernleşmeye dair her süreç dinin izin verdiği sınırlar içerisinde cereyan etmiştir. Böylece İslam ile modernleşmenin bir arada yürümesi çabasına girilmiş, dini olanla modern olan arasındaki var olan doğal mesafenin ve boşluğun tehditkâr olmaktan uzaklaştırılması hedeflenmiştir. Dolayısıyla *Meşrutiyet İslamcılığı, Batılılaşmanın İslami bir kimliğe büründürülmesi ve din ile modernleşmenin uyumlulaştırılması olarak da okunabilir* (Kara, 31 Aralık 1989).

Oryantalist düşüncede Doğu/Batı kategorileri sabit coğrafyaları tanımlamaktan öte terakki etmiş Batı ülkeleri ile Batı'dan olmayan ülkeler arasındaki egemenlik ilişkilerini de yansıtır. Oryantalizm, Batı'nın Doğu'yu bilimsel, kültürel, siyasal ve imgesel olarak yeniden üretmesidir. Doğu, bu muhayyilenin ürünü olan ve yukarıda bahsedildiği üzere sembol ve ezberlerle (otoriter siyasal yapı ve itaat etmeye alıştırmış tebaa; teşebbüssüz bir tevekkül anlayışı; *bir lokma bir hurka* anlayışına dayanan bir zihniyet kalıbı; vurdumduymaz bir yığın; sabretmeyi, şükretmeyi, kanaati ve kaderciliği öne çıkaran bir hayat biçimi...) varlık sahasına yansıtılır. Bu anlamda kültürel temsil biçimlerine atıfta bulunur. Doğu nasıl ki Batı kimliğinin tamamlayıcısı ve vazgeçilmez parçası ise Batı da bu çerçevede Doğu'nun tarih yapımının bir parçasıdır. Söz konusu muhayyilede Batı, Doğu'yu her açıdan geri itip bastırmaktadır. Başka bir açıdan Doğu esasında Batı'nın farklılıklarını yansıtır mütemadiyen Batı kimliğini beslemekte ve ön plana çıkarmaktadır (Said, 2001, s. 15).

Oryantalizmin Doğu'ya dair imgeleminin içindeki en önemli faktörlerden biri de dindir. İslam dinini kendi ürettiği medeniyetin önündeki en büyük engel olarak kodlar. Meşrutiyet İslamcılarının da taleplerini ve tezlerini oryantalist düşüncenin etkisi altında kalarak dışa

vurdıkları görülür. Modernleşmenin hız kazandığı Tanzimat'la birlikte Batı'nın her açıdan ileri olduğuna dair kabulün devlet ricali, aydın ve düşünürlerin bilincinde makes bulup yansımasının neticesinde bir kurtuluş ideolojisi olarak İslamcılık, fikir ve düşüncelerini Batı'nın norm ve değerleriyle yoğrulmuş bir vasatta tekrar gözden geçirmiştir. Batı'nın maddeten ilerlemesi karşısında İslamcılar, İslam dünyasının gerilemeye başladığını fark edince bu noksanlığın nedenlerini Batı tecrübesinin izinde ve gölgesinde aramışlardır. *Batı'nın üstünlüğü kendi dünyalarında keskinleştikçe özgül kimlikleri ve tarihleri de solmuştur. Öte yandan paradoksal biçimde kendilerine özgü olan kimliklerini de abartıp gündeme getirerek Batı'nın karşısında teçhizatlanmaya başlamışlardır* (Göle, 2016, s. 74). Daryush Shayegan'ın *Yaralı Bilinç* eserindeki tespitiyle İslamcılarının *bilinçleri yaralanmıştır*. Shayegan'a göre:

Modernliği henüz keşfetmiş toplumlar geçmişlerini daima Batı tecrübesi ve modernliğinin izdüşümünde yakalamaya çalıştıkları ve Batı medeniyetinin periferisinde kaldıkları için bu toplumlar değişim karnavalına katılamamışlardır. Bu nedenle de bilginin ve tarihin gerisine çekilmişlerdir. Kendilerini Batı'nın boy aynasında görüp ne orada ne de burada olamamanın verdiği hissiyat kültürel şizofreniye sebep olmuştur (Shayegan, 2018).

Geri kalma hususunu kendilerine hatırlatan unsurlardan kurtulmak adına kimi zaman geçmişlerindeki *altın çağ'a* sığınarak, kimi zaman da gelecekte kuracakları medeniyeti ümit ederek hayali bir dünyada ilerlemeye çalışmışlardır. İslamcılarının muhayyilesinde yaşadıkları an onlar için külfettir, idealize edilen yer ya geçmiş olmuştur ya da gelecek (Göle, 2016, s. 74).

İslamcılarının savunmacı bir hissiyatla hareket etmeleri İslamcılık söyleminin oluşumu mantığı ve işleyişi bakımından ehemmiyet arz etmektedir (Kara, 2018, s. 38). Ancak, *mağlup* sayılmanın getirdiği haksızlığa uğrama duygusu ile beka psikozunu depreştirici hızlı bir travma etkisini de bu neticeye dahil etmek gerekir (Bora, 2019, s. 133-135). Gayrimüslim unsurlar ve azınlıklar karşısında geri kalmanın sebep olduğu kompleksten kurtulmak adına gizlenmiş bir kıskançlık ve bir gün yeniden görkemli istikbale kavuşulacağına dair ümitle hayata tutunmuşlardır. İslamcılar bu psikolojik durumdan sıyrılmak amacıyla İslam dininin en ihtişamlı dönemi sayılan *asr-ı saadet'e* sığınmışlardır. Bu bir yönüyle buldukları anın külfetinden kurtulma yolu olarak psikolojik bir arayıştır. Çünkü modernleşmeyle birlikte bir anlamda zihni olarak kendileri olmaktan çıkarak var olacaklarını düşünmüşlerdir (Kara, 2019, s. 383). Bu bakış açısıyla İslamcılarının toplum ve devlet katında batının anladığı tarzda bir tarih bilincine sahip olmadıklarını veya meseleye başka dinamiklerle/parametrelerle yaklaştığını da ilave etmek gerekir.

Her toplumsal hareketin bir ideolojik yönü bir de ütopyik yönü vardır. İdeoloji, olması gerekeni toplumsal pratiklerle bağdaştırmaya çalışırken, ütopya ise hareketin olması gereken/ideal

boyutunu sembolize eder (Göle, 2016, s. 143-144). İslamcılık akımının da bu minvalde ütopyası, diğer bir deyişle *kayıp altın çağ*'ı İslam peygamberinin hayatta olduğu dönemi betimleyen *asr-ı saadet* dönemidir. Bu perspektifte ilerlemenin, kalkınmanın, nizami ve istikrarlı bir toplumun öncülü İslâmî olana dönüştedir (Çınar, 2018, s. 174). Ancak bu kavrayışta da *öz* her zaman yoktur, zaman zaman icat edilmek durumundadır.

İslam dünyasının gerileyip bir çöküş içine girmesi bu anlayış bağlamında dinin yanlış anlaşılması, yorumlanması ve hayata geçirilmesiyle ilgilidir. Bu düşünceye mukabil kurtuluş ancak İslam'ın temel kaynakları olan kutsal kitabı Kuran ile peygamberin söz ve fiillerine dayalı olan sünnet anlayışının egemen kılınmasıyla devletin çöküşünün engellenebileceği üzerinedir. Asıl kaynaklara yani Kuran ve Sünnet'e dönüş dinin sahit özüne doğru bir yolculuğu barındırır. Şayet bu düşünce hayata geçilirse Müslümanların asırlardır elinde bulundurdukları maddi güç ve iktidara tekrar kavuşabileceklerdir. Bu noktada Kuran'da yer alan *onlara (düşmanlara) karşı, gücünüz yettiğinde kuvvet hazırlayın* ayetinde yer alan *kuvvet* mefhumu iktidar merkezli yorumlara konu olmuş teknoloji, askeri güç ve ekonominin gelişmesi olarak anlaşılmıştır (Kara, 2016, s. 419). Geçmişe yani *öz*'e dönüş söyleminde örtük anlamlardan birisi de Batı'nın elinde bulundurduğu gücün kökenlerinde Müslümanların gayret ve çabalarının bulunduğu üzerinedir. Batı medeniyeti ve bilimi geçmişte Müslümanların doğa bilimleri üzerine yaptıkları çalışmalarla gelişip bu hale gelmiştir. Buradan yola çıkarak da şayet Müslümanların Batı dünyasına yaklaşması bir anlamda geçmişte sahip oldukları ve *hakları da olan* gerçek güçlerine sahip olacakları anlamına gelecektir (Bulaç, 2016, s. 66).

Meşrutiyet İslamcılarını yaşadıkları toplumdaki sorunların çözümünü İslami bilincin gelişmesinde aramışlar; geri kalmanın, yozlaşmanın ve çürümenin tedavisinin ancak bu yolla mümkün olabileceğini düşünmüşlerdir. Otantik İslam söylemi, *temel köklere dönüş* olarak görüp bu çerçevede kurtuluş reçetesi aramışlardır. Nostaljik bir arkaizmle problemlerine çare arayışı içinde olmuşlardır. İslamcılarının Batı'ya olan yaklaşımı aşk ve nefret, büyülenme ve tiksinti arasında gelgitli koşullarda sürmüştür. Shayegan, bahsi geçen bu durumun sebebinin *diğer milletlerle aynı düzeye gelememe, dünyayı etkisi altına almış büyük dönüşümlere ayak uyduramama ve hazmedilmemiş fikirler* olduğunu dile getirmektedir (Shayegan, 2018, s. 145).

Meşrutiyet dönemi İslamcılarının temel fikirlerinin İslam'ın mâni-i terakki olmadığı ve İslam'ın akıl ve bilimle uyumlu bir din olduğu çerçevesinde şekillendiği yukarıda dile getirilmiştir. Öte taraftan, bu tezlerin savunmacı bir bakış açısına sahip olduğuna da işaret edilmiştir. Her iki tezde de yani terakki-İslam ve akıl-İslam arasındaki rabıtada özne konumu sürekli ilkinde verilmiştir. Esas fail ilerleme ve akıl kavramlarıken İslam ise nesne konuma

itilmiştir. Bu bağlamda Meşrutiyet İslamcılığı, kendisini ve içinden geldiği toplumu Batı'nın perspektif, değer ve normları üzerinden okuyup hakikatini bu ilke ve prensipler üzerine bina etmiştir. Bir anlamda, *kendilerini oryantalistlerin biçimsizleştirici prizmasında yeniden keşfederken ne orada ne burada, birinden kovulmuş ama ötekine de varamamış halde bulmuşlardır* (Shayegan, 2018, s. 148).

Bu dönemin İslamcılarını kurtuluşu dinin aslına rücu etmekte aramışlardır. İlginç olan husus ise Batıcılar da bu anlamda İslamcılarla benzer görüşlere sahiptirler. Her iki söylemde de geri kalışın nedenleri arasında İslam'ın yanlış anlaşıldığı ve hurafelerin toplumu esir aldığına dair kanaatler ön planda olmuştur. Ancak bu noktada İslamcılar *kayıp altın çağ'a* yani İslam'ın saadet asrına dönülmesi gerektiği ifade ederken Batıcılar tıpkı Batı'da olduğu gibi toplumsal kurtuluşun ancak reformla mümkün olabileceği iddiasındadırlar (Yılmaz, 2018, s. 632).

SONUÇ

Osmanlı aydını Fransız Devrimi sonrasında yaygınlaşan milliyetçilik ideolojisi ve daha sonraki aşaması olan ulus devlete yönelik faktörünü tam olarak analiz edememişlerdir. Batı karşısında alınan mağlubiyetler neticesinde *geri kaldığını* düşünmeye başlamış ve çareler aramaya başlamıştır. Kurtuluş ümidiyle ortaya çıkan akımlardan biri de İslamcılıktır. İslamcılık akımı Batı karşısında alınan yenilgiler neticesinde İslamcı aydınlar tarafından gündeme getirilmiştir. Teknolojik ve iktisadi bakımdan geri kalmış olmanın ortaya çıkardığı muhayyileyle yeni şartlara, Batı medeniyetine, yeni durumlara, kadim bir geleneği olan bir din adına bir cevap verme iddiası İslamcılığı ortaya çıkarmıştır. Argüman üretme çabası ve cevap verme iddiası, süreç içinde İslamcı hareketin ve söylemin varoluş şartlarından biri olmuştur. (Aktay, 2018, s. 345). Dolayısıyla, devletin kurtuluşuna ilişkin İslamcı söylemin kurucu unsurlarından biri de Oryantalizmdir. Modernleşme ve din arasında sentezin sağlanmaya çalışıldığı şartlarda İslamcılar kendilerine, tarihlerine ve kültürlerine Batı dünyasının parametreleriyle bakmışlardır, şayet gerilemeyi ve çöküşü durdurabilecekse o da *Batı eczanesi'*nden alınan ilaçlar ve tedavi yöntemleridir. İslamcılığın bir taraftan düşmanlaştırılan ve ötekileştirilen Batı'nın perspektifiyle hareket etmesi, diğer taraftan da ötekileştirdiği Batı'ya benzeme çabası Oryantalizmi içselleştirdiğinin göstergesidir.

Bu bağlamda, dönemin temayüz eden tarz-ı siyasetlerinden biri olan İslamcılık, kendine has referansları olan bir insan ve toplum tasarımı sunan, diğer siyasal akımlarla farkını ve mesafesini belirleyerek iktidar mücadelesi yürüten bir cereyan olamamıştır (Laçiner, 2018, s. 469). Modernleşmenin Müslümanların üzerine bir coşkun sel gibi geldiğini düşünen İslamcılarının bu bağlamda *apolojist* bir yaklaşım içinde oldukları görülür. İnançları hakkında

mütereddit hal ve geri kalındığı hakkında kanıksanmış kabuller İslamcılık akımının çerçevesini oluşturmuştur. Modernitenin fikir ve önermelerinin İslam'la olan benzerlikleri üzerine çokça durmuşlardır. İstikrarlı bir okuma stratejine dayanan bu söylemin tezahürüyle İslam'ı özne konumunda düşünmekten ziyade etkilenen, cevap veren ve *geri kalmış* bir *nesne* derekesine indirmişlerdir. Batı'yla/Batı düşüncesiyle içine girilen bu diyalektik süreçte bir taraftan husumet ve nefret duygusu gelişmiş, diğer taraftan da muhabbet ve aşk hissiyatı oluşmaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akçura Y. (2011). *Üç tarzı siyaset*. Haz. Erol Kılınç. Ötüken Yayınları.
- Aktay Y. (2018). Sunuş. Y. Aktay (Ed.), *Modern türkiye’de siyasi düşünce, islamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 13-25). İletişim Yayınları.
- Aktay, Y. (2018). Modernleşme ve gelenek bağlamında dini bilgi ve otoritenin dönüşümü. Y. Aktay (Ed.), *Modern türkiye’de siyasi düşünce, islamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 345-393). İletişim Yayınları.
- Aybar, M. A. (1968). *Bağımsızlık demokrasi sosyalizm: seçmeler*. Gerçek Yayınevi.
- Bora T. (2019). *Milliyetçiliğin kara baharı*. İletişim Yayınları.
- Bulaç, A. (2016). *İslam dünyasında düşünce sorunları*. Çıra Yayınları.
- Bulaç, A. (2018). İslam’ın üç siyaset tarzı veya islâmcıların üç nesli. Y. Aktay (Ed.), *Modern türkiye’de siyasi düşünce, islamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 48-67). İletişim Yayınları.
- Çakmak, A. O. (2016). *Sebilürreşad ve büyük doğu dergileri üzerinden 1940-1950 döneminde türkiye’de islamcılık*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Çınar, M. (2018). Kemalist cumhuriyet ve islamcı kemalizm. Y. Aktay (Ed.), *Modern türkiye’de siyasi düşünce, islamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 157-177). İletişim Yayınları.
- Eagleton T. (2020). *İdeoloji*. Çev. Muttalıp Özcan, Ayrıntı Yayınları.
- Ersoy, M. A. (2021). *Safahat*. TBMM Yayınları.
- Gökalp, Z. (2007). Üç cereyân, türkleşmek islamlaşmak muasırlaşmak. *Kitaplar-1 içinde*. Yapı Kredi Yayınları.
- Göle, N. (2016). *Modern mahrem*. Metis Yayınları.
- Gramsci, A. (1997). *Hapishane defterleri*. Belge Yayınları.
- Işık, V. (2018). *II. meşrutiyet dönemi türk düşüncesinde doğu ve batı algısı: ictihad ve sırat-ı müstakim dergileri örneği*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora Tezi). İbn-i Haldun Üniversitesi.
- Kara İ. (2013). Türkiye’de islamcılık düşüncesi ve hareketi üzerine birkaç not. İsmail Kara, Asım Öz (Ed.), *Türkiye’de islamcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri*. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kara, İ. (2015). *İslamcılarının siyasi görüşleri I hilafet ve meşrutiyet*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2016). *Cumhuriyet türkiyesi’nde bir mesele olarak islâm I*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2018). İslamcı söylemin kaynakları ve gerçeklik değeri. Y. Aktay (Ed.), *Modern türkiye’de siyasi düşünce, islamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 34-47). İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (2019). *Şeyhendifinin rüyasındaki türkiye*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (1989). Sefa kaplan söyleşi. *Nokta*, Sayı 52.

- Karpat, K. (2001). *İslam'ın siyasallaşması*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Köksal, A. C. ve Kaya M. (2011). *Meşrutiyetten cumhuriyete makaleler*. Haz. Klasik Yayınları.
- Kurtoğlu, Z. (2018). Türkiye'de islâmıcılık düşüncesi ve siyaset pozitivist yönetim ideolojisinin islâm'ın siyasallaşmasına katkısı. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 201-216). İletişim Yayınları.
- Laçiner, Ö. (2018). İslamcılık, sosyalizm ve sol. Y. Aktay (Ed.), *Modern türkiye'de siyasi düşünce, islamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 469-475). İletişim Yayınları.
- Mert, N. (2018). Türkiye islamcılığına tarihsel bir bakış. Y. Aktay (Ed.), *Modern türkiye'de siyasi düşünce, islamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 411-419). İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş, (2017). *Türkiye'de din ve siyaset makaleler 3*. İletişim Yayınları.
- Renan, E. (2011). *Islam and science, a lecture presented at la sorbonne*. English Translation by Sally P. Ragep, McGill University.
- Said Halim Paşa, (1991). *Buhranlarımız ve son eserleri*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık.
- Said, E. (2001). *Şarkiyatçılık*. (Berna Ülner, Çev.). Metis Yayınları.
- Shayegan, D. (2018). *Yaralı bilinç geleneksel toplumlarda kültürel şizofreni*. Metis Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1991). *İslamcılık akımı*. Simavi Yayınları.
- Türköne, M, (2011). *İslamcılığın doğuşu*. Etkileşim Yayınları.
- Yılmaz, M. (2018). Darbeler ve islamcılık. Y. Aktay (Ed.), *Modern türkiye'de siyasi düşünce, islamcılık, Cilt 6 İçinde* (s. 632-639). İletişim Yayınları.